

UNIVERSITAT JAUME I

La Línia XYZ a Almenara. Investigació i estudi turístic.

Facultat de Ciències Jurídiques i Econòmiques.

Grau en Turisme.

2019/2023.

Alexandra Albiach Fuster.

Tutor: Vicent A. Querol Vicente.

*“En la bandera de la Libertad
bordé el amor más grande de mi vida”*

Federico García Lorca.

Index.

1. Introducció.	1
2. Agraïments.	3
3. Marc teòric.	4
a. Memòria històrica.	7
b. Turisme bèl·lic.	12
c. Turisme cultural.	13
d. Turisme negre.	15
e. Context històric.	16
• Guerra Civil	16
• Batalla de Llevant	19
• Història de la Línia XYZ.	20
4. Objectius.	24
5. Metodologia.	25
6. Anàlisi.	26
6.1. El recurs	26
7. Conclusions.	32
8. Referències bibliogràfiques.	34

1. Introducció.

El turisme és una activitat econòmica i social de gran rellevància a nivell mundial, que és capaç de generar impactes molt significatius en la societat, la cultura, l'economia, i el medi ambient de les regions que reben visitants. Al llarg del últims anys, el turisme ha experimentat un creixement exponencial, convertint-se en un dels sectors més importants i dinàmics de moltes economies a nivell mundial.

El turisme cultural, i més concretament el turisme de memòria que tractarem en aquest treball, ha anat agafant importància i molta consciència entre els visitants tant nacionals com internacionals, tot i que té més rellevància pels primers mencionats. Amb aquest tipus de turisme és possible dur a terme un treball d'autoconscienciació sobre la història del país i sobre el conflicte que va tenir lloc.

En aquest treball també es parlarà de concepcions tangencials, com les del turisme negre i turisme de catàstrofes. Aquest tipus de turisme és menys comú ja que no tots els turistes estan disposats a visitar llocs on han succeït desgràcies.

Amb aquest xicotet context, aquest Treball de Final de Grau es centra en l'anàlisi del turisme fruit d'un recurs vinculat al turisme bèlic: la Línea XYZ a Almenara. Aquesta línia pertany a la Guerra Civil Espanyola, concretament a la Batalla de Llevant. La línia representa un destí turístic a la localitat d'Almenara que ha despertat recentment, i sobretot als darrers anys, un interès creixent en els turistes degut al moment històric que representa i per les seves característiques que atreuen el turisme cultural.

L'objectiu principal del treball és analitzar el paper que juga el turisme a la Línia XYZ, tenint en compte les seues característiques, la seua oferta turística i les estratègies que s'utilitzen per promoure i gestionar aquest producte turístic. A més, es tractaran temes com el turisme i la preservació del medi natural, l'economització del producte, la qualitat del servei i l'equilibri que s'intenta obtenir per part del sector entre el turisme i la localitat.

Per dur a terme aquesta investigació, empraré una metodologia que es basa en la recopilació i l'anàlisi de forma primària i secundària, incloent dades, diferenciacions, i una entrevista a una experta en la matèria, Lara Cardona, historiadora i guia de la Línea XYZ.

Amb totes aquestes dades i amb la informació recopilada, l'objectiu serà obtenir una visió general de com és el turisme a la zona i l'impacte que té la història de la línia i veure com es pot potenciar aquest turisme de manera sostenible i beneficiosa per a les parts involucrades.

Vaig escollir aquest tema principalment perquè com a turista, em sembla molt i interessant i m'agrada molt el turisme negre i el turisme de memòria, i des del principi vaig voler enfocar el meu Treball de Final de Grau en un tema que em sigués interessant i que pogués disfrutar escrivint.

També em va motivar a escollir aquest tema la meua pròpia experiència en llocs de commemoració a víctimes del nazisme, com ara el camp de concentració Theresienstadt, a uns 60 quilòmetres de la capital txeca, Praga, on vaig estar amb els meus companys d'institut. Aquesta va ser la primera vegada que vaig estar en contacte amb un espai dedicat a la memòria de l'Holocaust nazi. L'any passat vaig estar d'erasmus a Polònia, concretament a Breslàvia i una de les parades obligatòries va ser el camp d'extermini més conegut al món, Auschwitz. Aquesta visita a Auschwitz i Auschwitz-Birkenau va suposar un canvi a la meua vida i em va fer entendre de veritat la vida i la massacre que va suposar tot allò que representava el nazisme.

Tot allò que em mou a escollir un tema com aquest, que tracta la memòria històrica, són, en resum, els valors que m'han vingut ensenyats des de casa, a respectar la memòria de les víctimes, a ser conscient de quina és la història del país i del món.

2. Agraïments.

En primer lloc, vull expressar el meu profund agraïment al meu tutor de treball, Vicent Querol, per la seva orientació, suport i paciència durant tot el procés d'elaboració d'aquest Treball de Fi de Grau. Les seves aportacions, consells i encoratjament han estat fonamentals per la realització d'aquest projecte.

També vull donar les gràcies als professors de la Universitat per impartir una formació excel·lent i per compartir els seus coneixements amb mi. Els meus estudis han estat molt enriquits gràcies a la seua dedicació i compromís amb l'educació.

A la meua família, per ensenyar-me els valors que m'han fet pensar i donar veu a aquest projecte i, per suposat, pel seu constant suport i ànim.

A més, desitje agrair als meus amics pel seu constant recolzament i motivació. Les seues paraules d'ànim i el seu suport emocional han estat un gran estímul durant tot el procés.

També vull agrair a Lara Cardona, participant en aquest estudi i historiadora, sense la seua aportació aquest treball no hauria estat possible. La seua col·laboració i interès en el projecte han estat essencials per a la recopilació de dades i l'obtenció de resultats que son molt significatius i que conviden a la reflexió.

Finalment, vull expressar la meua gratitud a totes les persones que, de manera directa o indirecta, han contribuït al desenvolupament i la realització d'aquest Treball de Fi de Grau.

Gràcies a totes i tots pel vostre suport i dedicació.

3. Marc teòric.

En aquest marc conceptual recorrerem diversos temes en relació al turisme bèlic i els fets històrics que donen valor al recurs de la línia XYZ. En primer lloc, vorem l'existència de rutes ja durant el franquisme amb una vessant ideològica per al règim. A continuació, parlarem de com es va donar i quines van ser les conseqüències de la Batalla de Llevant, com va començar, els seus fronts i també de l'Ofensiva d'Aranda.

Els orígens de les rutes de guerra durant la guerra civil i la dictadura.

Troblem a les obres de Larrinaga (2022) com Espanya es va formar com a sistema turístic en les dècades anteriors a la Guerra Civil. En aquells moments no es podia dir que fos un país pròpiament turístic ja que predomina el turisme interior, que suposava entre el 10% i el 17% del total. En el moment en què va esclatar la Guerra, es va desenvolupar el denominat turisme modern, que es caracteritza pel fet de viatjar per plaer, l'increment dels turistes i el desenvolupament de tota una indústria. Quan va esclatar la Guerra, el turisme no va desaparèixer, es va dividir en dos bàndols.

Tot i les dificultats en els transports, subministres o infraestructures, va néixer el turisme de guerra. Les anomenades Rutas Nacionales de Guerra van ser el producte estrella del Servei Nacional de Turisme. Van començar a aparèixer en 1938 amb la funció de fer propaganda i de dinamitzar un sector que es va veure molt afectat per la guerra. Amb aquest tipus de turisme s'intentava vendre la bondat del règim franquista, demostrant normalitat i abundància de subministres.

El turisme de guerra va començar molt abans de la Guerra Civil ja que ja a l'any 1830, empresaris de Marsella ja transportaven turistes a Argel, lloc que l'exèrcit francès havia bombardejat. Des del moment en que neix el turisme de guerra, se li anomena, acadèmicament parlant, *dark tourism*, al turisme en zones que van ser de perill en el passat. Aquest tipus de turisme estava finançat per les institucions. A Espanya, aquests estaven organitzats pel mateix règim franquista, i s'anomenaven Rutas de Guerra.

El seu objectiu principal era que Luis A. Bolín Bidwell, periodista, pogués viatjar per diversos països europeus amb la missió de contactar amb les principals agències de viatges a l'estranger i amb bancs amb els que es pretenia col·laborar. Cadascuna de les agències importants que col·laboraven s'emportaven un 15% de cada bitllet, i,

aquestes agències poden donar una comissió d'un 10% a les agències més xicotetes. Des del punt de vista econòmic aquests països eren els principals mercats emissors abans de la guerra. En el cas d'Itàlia, algunes agències mantenien contacte amb Espanya des d'abans de la guerra, per tant, la seua atracció venia, en part, al nou posicionament del mercat.

Al primer terç del segle XX neix el primer sistema turístic espanyol, on es veu el turisme com una activitat empresarial. En aquest moment comencen a aparèixer agències de viatges estrangeres, com a Gran Bretanya, Thomas Cook & Son, a la que van seguir algunes com l'americana American Express Co. L'agència britànica Pickfords Travel Service col·laborava als anys trenta amb el Centre d'Acció i Turisme de San Sebastián en temes de promoció i propaganda mitjançant la premsa britànica. Alguns grups d'agències o, en alguns casos, els seus representats, es manifestaven a favor del règim franquista, per tant es pot deduir que el seu interès no era només econòmic, sinó també polític i propagandístic, com l'agència danesa Oversøisk Passagerbureau.

Hi havia també agències molt interessades en els viatges religiosos, per les peregrinacions i les visites als llocs sants. Rafael Jorro, qui es va presentar a Bolín en qualitat de representant honorari de propaganda, va desplegar una gran activitat a favor de la causa franquista i de les Rutes de Guerra. (Concejaj, 2014).

Aquestes rutes van afavorir el bàndol franquista, que va seguir avançant amb els seus fronts cap a Madrid i València, on es va trobar amb les tropes republicanes, donant peu així a una batalla al Mediterràni, l'anomenada Batalla de Llevant o l'Ofensiva de Llevant.

Al començament de la gran Batalla de l'Ebre, durant la nit del 24 al 25 de juliol, la victòria republicana a la Batalla de Llevant es va consolidar. No obstant això, al mateix temps, el pla de Rojo preveia una contraofensiva de l'Exèrcit de Llevant per ajudar a l'Exèrcit de l'Ebre i ablanir les forces franquistes, amb l'objectiu de poder unir els dos exèrcits i avançar cap a Castelló. Com a resultat de tot això, es va dividir el territori de l'Espanya republicana en dos sectors aïllats i, a més, l'Exèrcit de Maniobra republicà es trobava exhaust, amb una pèrdua d'efectius i una moral molt baixa. “*«El republicà Exèrcit de Maniobra, per tant, es trobava en una greu situació de desmoralització i de pràctica derrota, als volts de l'arribada a la mar de les tropes franquistes de Camilo Alonso Vega»*” (Grau Reig, 2020.)¹. En el seu primer informe, Rojo va fer una mena

---

¹ Vicent Grau Reig.

d'anàlisi de la situació global de l'Exèrcit Popular de la República i de les possibilitats reals a partir de les noves circumstàncies donades per la nova derrota en la Batalla d'Aragó.

En el seu segon informe presentava al Ministre una agrupació de mesures que s'haurien d'aplicar i convertir en decrets i lleis per a reorganitzar no sols l'Exèrcit de Maniobra, sinó el conjunt de tot l'Exèrcit Popular de la República i millorar la seua eficàcia, però, sobretot, la seua moral.

Dit altrament, Miaja es plantejà repetir aleshores l'èxit que ja havia aconseguit en la defensa de Madrid, per tant l'Exèrcit de Maniobra i l'Exèrcit de Llevant tindrien l'ajuda de tots els recursos que estaven al seu abast, especialment, les 18 divisions de l'Exèrcit del Centre. Tot plegat va fer canviar quasi immediatament la situació de manca de moral i de capacitat de resposta de l'Exèrcit de Maniobra.

L'ofensiva d'Aranda per la costa començà el 18 d'abril de 1938, però en contra del que estava previst, el 4 de maig del 1938 al front s'estabilitzà i restà aturat al riu Sant Miquel, ja que el cos d'exèrcit de Galícia va ser aturat en aquest riu, també anomenat riu de les Coves.

Aranda es va veure obligat a demanar ajuda i més recursos a Dávila, perquè aquest general era el cap de l'Exèrcit del Nord, al qual hi pertanyia també el cos d'exèrcit de Galícia. Pel que fa al republicà Exèrcit de Maniobra aprofità els 3 dies de descans que s'havien donat les tropes franquistes per reorganitzar-se i completar la línia avançada de defensa, ja mencionada, que passava per Tírig-Ares-Salzedella-Peníscola. Maestrat i dintre d'ell l'Exèrcit de Maniobra.

Atacava amb el cos d'exèrcit de Castella, amb les seues 7 divisions, ja mencionades, la intenció era apoderar-se de les línies de comunicació d'Aliaga i Albentosa i facilitar així la penetració per la carretera Terol-Sagunt. Aquesta victòria defensiva al riu Sant Miquel va facilitar també la recuperació i la creació de l'Exèrcit de l'Ebre, segons ha defès Vicent Grau en el Congrés Internacional de la Batalla de l'Ebre, celebrat en la Rovira Virgili el 2011.

a. Memòria històrica.

Una nació de fantasmes? Aparicions, memòria històrica i oblit en l'Espanya postfranquista.

El que es coneix com a memòria històrica ha esdevingut una lluita per a la definició cultural a Espanya des de la dictadura de Franco fins a la democràcia, i la construcció de l'anomenada memòria política i cultural en l'Espanya postfranquista. Vorem ara com al material de José Colmeiro (2011) es destaca com és essencial examinar com el procés de definició de la identitat construeix, i és construït per la memòria històrica. Això és particularment rellevant a dia d'avui ja que la transformació i el reconeixement d'Espanya de la realitat multilingüe i multicultural s'ha convertit en un cas pràctic molt concret de qüestions clau sobre la formació de la subjectivitat moderna i la lluita per la autorepresentació i autodefinició culturals. En el nostre entorn, les comunitats han après del passat de les altres més enllà dels límits de la nació, que tradicionalment era el principal canal de la memòria col·lectiva.

Es distingeixen a l'Espanya contemporània que determinen la memòria històrica i la identitat col·lectiva: la dictadura posterior a la Guerra Civil, la Transició democràtica i el procés posterior a la transició de la integració a la UE i de la globalització. Després de la Guerra Civil (1936-1939) i la postguerra sota el règim repressiu del general Francisco Franco, la memòria es va veure com un lloc per a la lluita ideològica. Es van reprimir oficialment els records de la Guerra Civil, que es va reescriure com una campanya religiosa i la memòria històrica va ser substituïda per la nostàlgia del passat imperial que es va perdre en el temps, ja que morien milers de persones, moltes altres van ser empresonades o altres van desaparèixer en la postguerra.

Una identitat nacional espanyola unificada es va acabar imposant des dels alts càrrecs (la cultura, la llengua i la religió) mentre que la resta d'identitats nacionals (les que més al País Basc, Catalunya i Galícia) van ser subjugades, i, els drets culturals suprimits i censurats per l'aparell de l'Estat. La memòria històrica reprimida va formar un "vas corpus" de records antagònics com a formes de resistència cultural (sobretot en relació amb el cinema, la literatura i la música popular), tot i que es produïen de manera clandestina, o també des de l'exili.

La transició política que va des de la dictadura fins la democràcia entre els 70 i el principi dels 80 oscil·là entre una part que tenia l'intent de recuperar la memòria històrica i la part política que volia oblidar-ho tot. La procés de transició cap a la

democràcia, amb la recuperació de la llibertat, dels senyals vernacles i la restauració, no oficial, dels records que van ser reprimits del passat nacional.

La nova modernitat que es volia aconseguir necessitava de l'evocació del passat. La transformació sense antecedents històrics del sistema polític espanyol, caracteritzada per la transició, que va ser multipartidista, més que per una revolució, cop d'estat o guerra, es predicà sobre la base del que s'anomena "contracte social de l'entrenament del passat", en el que no es parlava de l'antiguitat de la vida relacionada amb el conflicte ni es feien preguntes. Principalment, la transformació política seguia el model de la "transició com a transacció" entre el que en aquell moment eren les elits polítiques. (Colmeiro, 2011)

La memòria com a patrimoni.

Un altre dels elements fonamentals és la visió com a patrimoni de la memòria. La veritat històrica del franquisme, que va ser construïda a sobre de la criminalització de la II República i que es va implantar recorrent a la "violència cultural extrema", segons el professor José Álvarez Junco, es va substituir pel discurs unànimement desproblematizador de la Transició.

El concepte de memòria històrica pren el seu significat convertint-se en l'antagònic de la història amnèsica, i també de la prescripció de l'oblit que estava implícita a la llei d'amnistia del 1977. Aquesta llei va ser imprescindible per poder fer legítim el relat autocomplaent i equidistant que va portar a la reconciliació d'ambdues parts (Frechina, 2017).

L'objectiu de la memòria històrica és preservar un arxiu que alguns desitgen tancar. Quan hi ha qüestions des de certes àrees del parlament que posen en dubte les demandes a favor de la memòria històrica, s'està ignorant que la memòria és un element que està constantment present: "per molt antiga que siga, l'ominosa factura ètica que es desà als calaixos de la Transició continua pendent de pagament i comptabilitza com a deute en el nostre arqueig actual"². (Frechina, 2017, p.12).

La memòria històrica a altres països europeus juga un paper molt important pel record de les víctimes i la conscienciació, tant dels habitants com dels turistes. Aquest és el

---

² José Vicent Frechina (2017).

cas, per exemple, d'Alemanya, on, amb l'objectiu de recordar la vida de les víctimes, han reemplaçat algunes llambordes per plaques de llautó.

Reiner Stach, autor que treballa al Centre de Documentació sobre el Nacionalisme a Colònia (Alemanya) ha fet un trasllat a Madrid per poder assistir a la col·locació de les plaques *Stolpersteine*. Aquest projecte pertany a l'artista alemany Gunter Demnig, i el seu nom, que en alemany designa una pedra en el camí que pot fer a les persones ensopegar, busca rendir honor a les persones - en el cas de Madrid, espanyoles - que van ser deportades i assassinades pels nazis.

La iniciativa d'aquest projecte és la instal·lació de blocs de ciment de 10x10x10 centímetres que, a la seua cara superior, porten una placa de llautó amb les dades biogràfiques bàsiques de la persona a la qual es refereix. La intenció de Demnig és que, al notar el desnivell, “[...] el vianant s'incline a llegir el que la placa ressenya amb el propòsit de no oblidar a les víctimes de la barbàrie del règim nazi”. (Azcárate, 2019).

Aquest projecte es porta desenvolupant des de l'any 1990. La placa de metal conté la història de la víctima i es col·loca davant la porta del seu darrer domicili. Stach comenta que col·laboren estretament amb Gunter amb l'objectiu d'investigar. A Colònia, hi havia aproximadament 8.000 jueus, dels quals uns 6.000 van aconseguir exiliar-se, mentre que la resta va ser deportada a Auschwitz. A vegades, també succeeix que algú adquireix un edifici i els sol·licita assessorament, i això els impulsa a investigar la història de la casa i de les persones que hi han residit. En ocasions, aquesta recerca culmina amb la col·laboració d'una placa commemorativa.³

Stach es va apropar a la capital espanyola perquè considera que no només els jueus mereixen una placa de memòria, sinó que també ho fan totes les víctimes del nazisme. Honren a polítics, homosexuals, gent de la resistència, etc.

³ Stolpersteine a Hamburg, Alemanya. Font: Merle Bergfleth.

A l'any 2017 es va promoure la col·locació d'una placa per un ciutadà de Colònia que es va sumar a les Brigades Internacionals a Espanya i va morir.

Aquesta iniciativa es deu a l'acció de Jesús Rodríguez i Isabel Martínez, dos activistes de la memòria històrica del barri de Carabanchel que van tenir la idea de col·locar a Madrid els taulells per les víctimes republicanes que van haver de fugir a França, van ser capturades i fetes presoners dels nazis i portades al camp de concentració de Mauthausen. El nombre total es de al voltant de 6.000 persones, de les quals 4.435 van morir allí, mentre que d'altres van haver de patir les seqüeles dels treballs, com és el cas del fotògraf Franciso Boix, que va ser alliberat però va morir pocs anys després a París a conseqüència dels patiments.

'Superació del passat' o 'memòria històrica': similituds i diferències entre Alemanya i Espanya.

Els primers anys del segle XXI podrien ser recordats a Europa, i sobretot a Espanya, com els 'anys de la memòria històrica'. En molts països d'Europa es podia apreciar fins a quin punt aquest terme generava debat públic. Als darrers anys del segle XX, en ple canvi sistemàtic als països europeus de l'Est, després de la caiguda del Mur de Berlin, havien començat a néixer els primers ressos d'una reivindicació memorial.

El fenomen de la "recuperació de la memòria històrica" ocupa un lloc central en diversos processos interrelacionats, que conformen el marc de referència en cada cas particular. Tot i que cada situació difereix significativa,ent de les altres, en l'era post-guerra freda, la memòria ha adquirit una dimensió, fins llavors desconeguda, en les preocupacions dels europeus. (Bernecker, s.d.)

A l'actualitat l'interès per la memòria, ja siga en cercles acadèmics com polítics o ciutadans, s'ha convertit gairebé en una obsessió. Avui dia el problema no recau en l'oblit, sinó en la manera de recordar i en les conseqüències que tenen les diferents maneres de fer-ho. Alemanya ha esdevingut el país per excel·lència per a l'exploració del treball en relació a la memòria històrica moderna. El Tercer Reich, l'Holocaust i els 40 anys següents de divisió entre dos països amb dues històries completament diferents, tal i com exposa Bernecker (s.d.) citant a Assmann, "[...] enfronta als acadèmics amb problemes fonamentals relacionats amb el record, el silenci i la

negació. De fet, el problema d'explicació i historització dels extrems històrics del genocidi ha definit el tòpic de la memòria a Alemanya (Assmann)⁴.

Bernecker (s.d.) cita a Halbwachs, "El treball de la memòria consisteix en la reconstrucció incessant d'un passat comú a la llum del present, atribuint-li cada cop nous significats i contribuint a la construcció, també constant, de les identitats, siguin individuals, siguin col·lectives de la societat que esta inmersa en el record. La pèrdua de la memòria significa també la pèrdua de la identitat (Halbwachs)⁵".

La memòria del Nacionalisme a Alemanya és un cas interessant perquè les seues causes el fan gairebé únic. Primerament, a causa del seu trencament radical i traumàtic, el nazisme un impacte molt significatiu en la història alemanya. En segon lloc, el règim nazi va cometre crims extremadament monstruosos en nom d'Alemanya i del poble alemany. Així, l'ombra d'Auschwitz, i la resta de camps de concentració, s'estén sobre una àmplia part de la història i la memòria d'Alemanya, convertint la memòria nazi en el record dels seus crims. (Bernecker, s.d.).

Als anys 90, després de la reunificació d'Alemanya, van haver-hi debats molt intensos sobre el passat nazi en l'àmbit públic. En aquest procés, es van mostrar imatges del Tercer Reich i de l'Holocaust que trencaven amb els marcs convencionals de períodes anteriors. L'acceptació cada vegada més generalitzada, també entre els alemanys de l'est, d'un passat compartit, explica, almenys en part, el ritme i la intensitat amb què els alemanys, des de la reunificació, han enfrontat el passat nazi. Al mateix temps, aquest últim període de la història alemanya ha contribuït a una memòria més "inclusiva" en el sentit de que s'ha ampliat la comprensió del passat per poder incloure totes les víctimes i fins i tot els executors. S'ha creat un memorial que recorda i analitza el paper d'aquests a la Casa de la Conferència de Wannsee, que va tenir un paper decisiu en l'extermini dels jueus a Europa.

Després de tenir una doble memòria històrica, el tracte de la dictadura parda i roja, la teoria del totalitarisme torna a estar en auge, tant a Alemanya com a la resta d'Europa. Podem reconèixer nivells diferents: a l'occident del continent el nacionalisme es considera la catàstrofe més gran que es pot imaginar, mentre que a la part oriental es considera una catàstrofe menys greu en comparació amb el comunisme.

---

⁴ Walther L. Bernecker.

⁵ Walther L. Bernecker.

A Alemanya, el passat nazi continua sent el punt de referència més important com a exemple negatiu. Amb la pressió de la globalització de les memòries, el passat nazi s'ha convertit en un argument polític per defensar els drets humans. La menció d'"Auschwitz" va arribar a ser utilitzada com a '*Passepartout*', com un argument universal que justifica intervencions militars, com es va demostrar a la guerra de Iugoslàvia. "[...] Com en la guerra dels Balcans es tractava d'impedir un genocidi o bé un 'segon Auschwitz', el llavors ministre alemany d'Exteriors, el verd Joschka Fischer, va poder convèncer majoritàriament fins i tot al seu partit verd-pacifista de donar suport a les intervencions militars." (Bernecker, s.d.).

A diferència de la influència nazi, el domini comunista a la República Democràtica encara no està plenament enraonat en la cultura contemporània d'Alemanya. Encara no ha estat totalment acceptat per la societat, i continua tractant-se com a un tema controvertit, amb diverses perspectives i experiències en joc, com expliquen Assmann i Fervert. Actualment, està començant a sorgir un debat sobre el passat colonial alemany i la manera com aquest tema complex s'ha d'integrar en la visió històrica i com la societat alemanya necessita fer front a les qüestions relacionades amb l'imperialisme i el racisme al llarg de la seua història. (Bernecker, s.d.)

b. Turisme bèl·lic.

Com diu Moral-Moral, el turisme de batalles té el seu origen en "[...] la motivació per descobrir zones o recursos patrimonials relacionats amb un conflicte bèl·lic, com ara el propi entorn en el qual s'ha desembolicat una batalla, els cementiris, els museus o bé, l'assistència a recreacions que permeten reviure en primera persona els esdeveniments bèl·lics o de caràcter militar." Els turistes tenen la motivació de descobrir zones i/o recursos patrimonials que estan relacionats amb un conflicte bèl·lic.

Cal recalcar que les recreacions d'esdeveniments històrics contribueixen al desenvolupament del turisme experiencial. Aquestes recreacions permeten enriquir el turisme ja que fan que els turistes puguin viure experiències úniques vinculades a la història del lloc on es troben.

La connexió entre el component històric i cultural del turisme de batalles, juntament amb la importància d'afegir un valor més significatiu a través de l'experiència, condueix a una major diversificació i diferenciació de les destinacions turístiques. L'auge i l'interès que aquestes localitzacions relacionades amb esdeveniments bèl·lics

despertar es basa principalment en l'estreta vinculació que existeix entre el llegat cultural i patrimonial present en aquests esdeveniments, els quals han modelat la història actual de les societats europees. (Moral-Moral, 2017).

c. Turisme cultural.

El turisme cultural és, segons l'Organització Mundial del Turisme, El desplaçament de persones per raons fonamentalment culturals inclou viatges d'estudi, representacions artístiques i gires culturals, assistència a festivals i altres esdeveniments culturals, visites a llocs i monuments, viatges per estudiar la natura, el folklore o l'art, així com peregrinacions.

A partir d'aquesta informació l'EUDE (*Escuela Europea de Dirección y Empresa*) determina dos perspectives complementàries del turisme cultural. Una d'aquestes perspectives és una activitat en la que els viatgers visiten llocs més particulars amb la fi d'experimentar i aprendre sobre una certa cultura. De l'altre costat, també es veu el turisme cultural com una part de l'experiència turística que és involuntària. En aquest cas ens referim a la immersió cultural que és inevitable en les vacances de les persones (Selva, 2021).

Si parlem de turisme cultural com un fenomen social i motiu d'estudi, s'especifica el seu naixement arrel del Festival d'Edimburg de 1947, en plena postguerra, amb Europa devastada i separada per la 2ª Guerra Mundial. Es comença a veure el turisme com una manera per recuperar el país econòmicament i com una reconstrucció social amb l'intercanvi cultural (Richards, 2019).

El turisme cultural és una activitat en la qual la motivació del viatger és, principalment, aprendre, descobrir, experimentar i consumir els productes culturals, ja siguin tangibles o intangibles, a un destí turístic.

Aquests productes estan vinculats a característiques notables d'una societat que inclouen arts i arquitectura, patrimoni històric i cultural, patrimoni culinari, literatura, música, indústries creatives i les cultures vives amb els seus estils de vida, valors, sistemes, creences i tradicions. (UNWTO, 2018a, p.11).

Es deixen enrere les definicions que es lliguen a lo material.

Tabla 1: Tendències del turisme cultural

Perspectiva tradicional	Noves perspectives
Desenvolupament turístic basat en l'atractiu patrimonial.	Desenvolupament turístic basat en el lloc, amb tots els seus atributs interconnectats (place-based cultural tourism)
Domini del Patrimoni material històric-artístic	Creixent interès pel Patrimoni intangible.
Concentració del turisme als països occidentals.	Extensió del turisme per tot el planeta.
Activitats centrades en el recurs patrimonial	Interès per la experiència cultural.
Consum de paquets turístics.	Co-creació del producte durant l'experiència.
Narratives eurocèntriques.	Descolonització del discurs cultural.
Centralitat de les elits occidentals.	Interès per les minories, els pobles originaris i els ciutadans anònims.
Poder en mans de molt pocs.	Democratització i descolonització del poder.
Del mercat de nicho , amb alt poder adquisitiu i formació cultural.	Al mercat masiu obert a molta més gent (overtourism en alguns llocs).
De la cerca de l'excepcionalitat	A la cerca de la quotidaneitat
Planificació des de dalt pels organismes governamentals.	Prioritat a les estratègies "de avall a dalt" en el desenvolupament de les iniciatives.
Planificació i gestió pública del turisme cultural.	Major presència del sector privat en la gestió (model públic-privat) i en la generació de continguts culturals.
Interpretació basada en la informació	Productes basats en l'experiència.
Estratègies de promoció planificades centralment.	Informació generada per l'usuari

Font: Garau, 2016; Richards, 2018; Timothy, 2018; UNWTO, 2018a.

d. Turisme negre.

Introduït per primer cop al 1996 per Foley i Lennon, el turisme negre, tanatoturisme o *dark tourism* es designa com el lloc o els llocs on s'han comès crims, assassinats i genocidis, que son visitats. Aquest fenomen es coneix a tot arreu del món i cada cop es practica més.

Durant molt de temps, els éssers humans han sentit atracció cap als llocs i esdeveniments associats amb la mort, els desastres, el sofriment, la violència i els assassinats. Sembla que aquests llocs que tenen una connexió amb la mort i els desastres exerceixen una fascinació tètrica sobre els visitant i solen estar relacionats amb escenaris de crims i amb la comissió d'actes legals i il·legals. (Lennon, 2010).

La recerca base s'ha plantejat com una àrea de representació i interpretació de la història recent de mort al seu torn ha sigut atesa pels acadèmics durant un llarg període de temps.

Altres atribucions útils a aquesta àrea son temes d'interpretació i commemoració selectiva, estudis transversals en el camp de la sociologia de la mort, literatura i escriptura, i patrimoni problemàtic.

El turisme negre, també conegut com a turisme de memòria, és una forma de turisme que se centra en l'experiència de visitar llocs històrics o escenaris associats amb esdeveniments tràgics, com genocidis, guerres, desastres naturals o altres episodis dolorosos de la història humana.

Aquest tipus de turisme busca entendre i reflexionar sobre els esdeveniments passats, els seus impactes i les seves conseqüències, a través de la visita, com ja he mencionat, a llocs emblemàtics, monuments, museus o altres llocs de memòria col·lectiva, generar consciència i reflexió sobre els errors del passat i promoure la pau i reconciliació.

És important abordar aquest tipus de turisme amb sensibilitat i respecte, ja que pot involucrar temes que son delicats i dolorosos per les persones que tenen algun tipus de relació directa amb aquest tema. També s'ha d'entendre que aquests llocs es deuen tractar com el que son, espais de memòria i no simples atraccions turístiques. Quan ens veiem en aquests llocs és necessari actuar amb respecte cap a les víctimes i les comunitats que s'han vist afectades.

e. Context històric.

- Guerra Civil

La Guerra Civil Espanyola va començar el 17 de juliol de 1936 i va allargar-se fins al 1 d'abril de 1939. Aquesta guerra va enfrontar el govern de la II República amb l'exèrcit espanyol insurrecte.

Aquesta guerra va ser un episodi complicat de la història espanyola, en el que van estar oposats dos models molt diferents de país, de govern i de cultura nacional: el bàndol conservador i el bàndol liberal, la dictadura militar i la democràcia, el feixisme i el comunisme i anarquisme, la cultura de la religió catòlica i l'ateisme, i, com no, mencionar l'intensitat que va existir, i que encara existeix, de la lluita de classes.

Les dues espanyes es van cobrar un gran nombre de vides mentre el conflicte es va portar a terme. Tot i això, quan el conflicte acabà amb la victòria del bàndol insurgent (bàndol conservador), es va començar a viure en un ambient d'odi recíproc.

Els militars del bàndol conservador eren dirigits pel General Francisco Franco, que es va convertir en cabdill i dictador d'Espanya fins al moment de la seva mort en 1975. Mentre ell va estar al comandament del país, va existir una apocalíptica cacera de tot el que resultava sospitós de militància esquerrana o valors que eren considerats anti cristians. (Equip editorial, 2023).

La Guerra Civil Espanyola es considera un dels events bèl·lics més tràgics de la història europea de la primera meitat del segle XX, tenint per davant a la II Guerra Mundial. En el transcurs de la primera guerra, al voltant de 500.000 persones pergueren la vida i es va sotmetre durant 36 anys al país a un règim conservador.

Les causes de la Guerra Civil es poden resumir en un clima molt tens de polarització política i debilitament de la democràcia per la violència política que provenia dels sectors conservadors i revolucionaris; la victòria del Front Popular en les eleccions de 1936, cosa que va portar a allunyar del poder a militars antirepublicans i que pretenia reprendre el camí de reformes que estava iniciat; i la conspiració militar i el colp d'Estat de juliol de 1936, en el que el 70% de les forces armades es va aixecar en contra del govern republicà.

En aquesta batalla es van enfrontar dos grups:

- El bàndol republicà, que es composava pels sectors fidels al govern constitucional, abanderats pel Front Popular: una coalició de partits republicans sumats al PSOE (Partit Socialista Obrer Espanyol) i a sectors anarquistes, sindicalistas i un xicotet moviment comunista. Els camperins, el proletariat i els moviments autonòmics basc i català van estar recolzant aquest bàndol.
- El bàndol sublevat, també (auto)nomenat "bàndol nacional", que s'organitzava en relació a l'alt càrrec militar, que composava la Junta de Defensa Nacional i estava presidida pel Generalíssim Francisco Franco, que va ser nomenat cap d'Estat de l'Espanya anarquista. Aquest bàndol estava compost pels moviments polítics conservadors com la Falange Española, la Confederació Espanyola de Dretes Autònomes (CEDA), i van comptar amb el recolzament de l'Església Catòlica i amb les elits empresarials.

La superioritat militar del bàndol sublevat es va fer notar cada cop més per sobre de les files republicanes, que estaven dividides entre faccions polítiques i desproveïdes d'experiència a la guerra. Al 1936 els nacionalistes ja havien avançat sobre Madrid i la van sotmetre, però sense poder conquerir la zona universitària.

A l'estiu del següent any, van ser sotmeses els terrenys vascos i, poc temps després, Astúries. Després d'apoderar-se de Terol i obtenir una eixida cap al Mediterrani al 1938, el bàndol feixista va aconseguir dividir la República en dues parts.

La guerra va seguir avançant amb la ventaja del bàndol franquista i va deixar una Espanya famolenca, amb molta misèria i amb la pèrdua de moltes vides. Cap al final de l'any 1938 les tropes avançaren sobre Catalunya, forçant així a les tropes republicanes a exiliar-se a França.

A principis del 1939 les tropes republicanes ja estaven en procés de retirada. El bàndol franquista entrà a Madrid a finals de març i la guerra va acabar l'1 d'abril.

Les conseqüències de la Guerra Civil Espanyola van ser:

- La instauració del franquisme, dictadura militar, nacionalista i catòlica, sota el comandament de Franco, què, durant dècades, es va dedicar a la persecució i tortura dels seus oponents.
- La mort tant de civils com militars d'ambdós bàndols. Entre les morts més cèlebres per part del bàndol feixista es compten les d'artistes i intel·lectuals com Federico García Lorca.

- L'exili de milers d'espanyols que van fugir del conflicte o de la dictadura que va seguir al país.
- La destrucció i devastació d'Espanya.

- Batalla de Llevant

La Batalla de Llevant, també anomenada, Ofensiva del Llevant, va ser una operació militar que es dur a terme durant la Guerra Civil Espanyola pel bàndol republicà a la zona de l'est d'Espanya, és a dir, a la part del Mediterrani. Aquesta ofensiva va tenir lloc, aproximadament, entre el 25 de juny i el 15 de novembre de 1938.

L'objectiu principal de l'Ofensiva de Llevant era trencar amb el front feixista i continuar avançant cap al sud de la península, amb l'intenció d'unir totes les forces republicanes al centre i sur d'Espanya. A més, també es buscava intentar alleujar la pressió a altres zones del bàndol republicà, com per exemple, Madrid.

L'ofensiva va ser llançada per l'Exèrcit Popular de la República, que estava comandat pel general Vicente Rojo. No obstant això, malgrat alguns avanços incials, l'ofensiva no va poder aconseguir els seus objectius principals. Les forces republicanes es van trobar amb una resistència molt forta per part de les tropes nacionalistes que, com ja s'ha mencionat, estaven liderades pel general Francisco Franco. A més, el terreny de muntanya i les condicions climàtiques adverses van dificultar que el bàndol republicà pogués avançar.

L'Ofensiva de Llevant va acabar fracasant i les forces republicanes van haver de retrocedir. Aquest fet va suposar un revés important per a la República i va deixar les seves forces en una posició molt més debilitada. Després de l'ofensiva, el front es va estabilitzar a la zona del Llevant i la guerra civil va continuar fins la victòria dels nacionalistes l'any 1939.

- Història de la Línia XYZ.

La Línia XYZ o també anomenada Línia Matallana, en referència al Coronel Manuel Matallana, cap de l'Estat Major de Miaja, va néixer el 27 d'abril de 1938 per José Miaja, militar espanyol i persona clau en la defensa de Madrid entre novembre i desembre de 1936, que va enviar una comissió a València per presentar un projecte de defensa de l'exèrcit franquista. Aquesta comissió estava formada pel Major Fuster Picó i els dos Tinent Coronels Juan Bernal Segura i Eduardo Sáez Aranz. (Aragó, 2022).

La primera proposta que es va fer amb l'objectiu d'oferir una protecció extra als accessos a la ciutat de Castelló. Es va estendre entre Alcalà de Xivert i Cincorres. La proposta començava a Orpesa i passava per Atzeneta i Vistabella. Tot i que es va fer aquest intent, l'amplitud del front feia difícil la seua mateixa protecció, per evitar qualsevol problema amb relació als enemics, es va manar la construcció d'una altra línia de defensa entre Castelló de la Plana i València. Aquesta segona línia defensiva es va anomenar Línia XYZ i el seu traç va quedar en mans d'una comissió que tenia per coronel a Tomás Ardid Rey (responsable de les defenses a Madrid per aconseguir la detenció de les tropes franquistes).

Aquesta Línia XYZ s'iniciava a la costa d'Almenara i travessant la Serra d'Espadà a la Vall d'Uixó en direcció Xèrica i Viver. Es comença a construir el 3 de maig de 1938 per l'Agrupació d'Exèrcits del Centre, cosa que va permetre als Exèrcits de Llevant i de Maniobra posaren la seua atenció als fronts.

Gràcies a aquest fet, la construcció de la línia es va poder fer des d'un pla més discret, que al mateix temps va permetre que la informació sobre aquesta construcció no pogués arribar als enemics. Manuel Aznar ("cronista" de Franco a la campanya) va dictaminar que les tropes republicanes que defensaven la Línia XYZ es formaven per 21 divisions (5 a la rereguarda), 100 carros de combat, 200 peces d'artilleria i 128 unitats aèries. Les tropes assaltants estaven formades per 19 divisions, 645 canons i 400 avions a més de comptar amb el suport de la 5a Divisió de Navarra.

La superioritat aèria va ser una de les causes de la victòria del bàndol revoltat, segons les xifres que va donar Manuel Aznar. En les últimes setmanes de juliol de 1938, va haver-hi molts atacs aeris, cosa que va donar peu a batalles aèries.

Durant dècades, els vestigis de la Guerra Civil han quedat oblidats igual que la Batalla de Llevant. Els béns patrimonials de la Guerra Civil no van tenir una protecció legislativa fins l'any 2017.

En els darrers anys hi ha hagut una gran conscienciació, tant de part dels historiadors com de la població. Els primers grups que van actuar enfront de la posada en valor d'aquest patrimoni van ser associacions que, voluntària i desinteressadament, van començar a cuidar el patrimoni de diferents maneres, com per exemple és la neteja del territori confrontant, com són les trinxeres, que van ser objecte d'estudi que es van convertir en un reclam turístic.

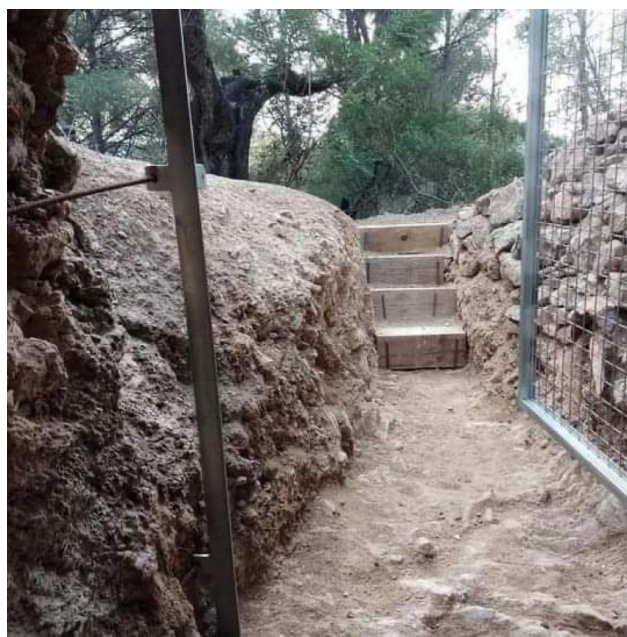
L'historiador Alfredo Fornás treu profit la labor realitzada en les localitats de Xèrica i Viver.

Molts ajuntaments han participat de manera directa en la recuperació i posada en valor del patrimoni mitjançant programes d'ocupació, tot i que les actuacions es van limitar als municipis de la seua jurisdicció i no es dugueren a terme accions coordinades.

La Línia XYZ va ser un cinturó defensiu de 150 km on les forces republicanes van excavar moltes trinxeres, refugis antiaeris, búnquers, i nius de metralladores. És per això que ofereixen un gran nombre de béns que estan catalogats com patrimonials que s'haurien de mantenir i conservar.

Font: Twitter (@AlmenaraXYZ)

Font: Twitter (@AlmenaraXYZ)

Arqueocas és una empresa amb una llarga trajectòria en la creació de projectes arqueològics i s'ha especialitzat en l'estudi de la Guerra Civil. Durant molts anys, han contribuït al manteniment de diverses seccions de la Línia XYZ, com ara la que es troba a La Vall d'Uixó, mitjançant activitats a l'aire lliure i itineraris que segueixen el recorregut d'aquest sistema defensiu.

Entre l'any 2018 i 2020, van aparèixer les anomenades rutes de memòria, avui en dia es contenen en total 18 rutes, amb els respectius tríptics i tota la informació que es pot oferir als turistes segons quina siga la ruta que es vol realitzar a la Línia Matallana. Cadascuna està relacionada amb un dels diferents nuclis de població que rodegen aquest cinturó defensiu.

Font: Wikiloc (Satèl·lit).⁶

Distància 3,35 km	Desnivell positiu 99 m
Dificultat tècnica Fàcil	Desnivell negatiu 99 m
Altitud màxima 104 m	Trailrank 42
Altitud mínima 32 m	Tipus de ruta Circular

⁶ Wikiloc | Ruta del Conjunt Memorial de Darrere del Castell d'Almenara.

Font: Wikiloc (Satèl·lit).⁷

A més, cal destacar què, gràcies a la trobada d'aquestes trinxeres, s'han anat construint centres d'interpretació que tenen l'objectiu d'oferir informació sobre la Línia XYZ i sobre la seua relació directa amb l'entorn a més de funcionar també com ferramentes pedagògiques. Podem trobar aquests centres a municipis com Almenara o Viver.

---

⁷ Dades de la ruta.

4. Objectius.

Els objectius d'aquest treball es basaran en saber com és possible potenciar el turisme a la Línia XYZ a la zona d'Almenara per poder donar una major visibilitat tant al poble com a la història que l'envolta.

També es busca l'objectiu de saber com dinamitzar el turisme en aquesta zona, i, per tant, en relació a la història de la Batalla de Llevant.

Finalment es busca conèixer la història de la zona i la vida dels locals en el moment de la guerra, per poder així posar en context també als visitants en el moment en el que siga necessari donar l'explicació de la seua vida i de l'entorn en aquells anys.

5. Metodologia.

Per fer aquest Treball de Final de Grau he hagut d'utilitzar diferents recursos que han fet possible tant la recerca d'informació que és necessària per a posar en context el treball com les conclusions que puc treure en relació al turisme i aquest recurs memorial.

Per poder explicar i posar en context el treball, he hagut de buscar en diferents llibres, articles, revistes, webs i treballs acadèmics que tingueren relació amb la Guerra Civil Espanyola, amb la Batalla de Llevant i també amb la memòria històrica que, comparant diferents articles que parlen de diferents llocs, com per exemple son Alemanya i Espanya, m'han mostrat que segons el país i la repercussió de la guerra en cadascun, afecta d'una manera o d'una altra i es té més o menys consciència.

També he hagut de buscar informació per a poder definir de la millor manera possible els diferents conceptes de turisme que s'expliquen al Marc Teòric, ja que aquesta informació és rellevant a tot el treball degut al tipus de turisme i al tipus de béns que son les restes de trinxeres i els altres recursos que formen l'atractiu turístic i memorial.

També per entendre bé com son els espais on es mostren els recursos, he fet una part del recorregut que es fa a les visites. Així, a través de l'observació del recurs, es tracta d'obtenir informació a analitzar des d'un enfocament turístic, patrimonial, d'accessibilitat, etc.

En segon lloc, una entrevista a una informant qualificada ens aportarà la informació rellevant sobre el grau de desenvolupament del projecte, la seua motivació, així com els entrebancs i assoliments del producte.

6. Anàlisi.

6.1. El recurs

En aquesta visita vaig passar per les trinxeres i el niu antiaèri que es veu a la ruta i vaig poder observar quin és l'estat actual. La ruta és fàcil de fer i es pot fer a peu sense cap problema, cosa que fa que molta gent pugui seguir-la i així visitar els recursos.

Font: Wikiloc (Lara Cardona).⁸

El Centre d'Interpretació de la Línia XYZ aborda tres temàtiques interrelacionades: la contextualització del conflicte i la justificació de les restes bèl·liques a Almenara; l'explicació dels combats i la vida dels soldats; i la importància de la rereguarda en el manteniment del front.

Tanmateix, el Centre d'Interpretació de la Línia XYZ amplia els recursos turístics d'Almenara i ofereix una perspectiva militar i social de la història. Utilitzant el Patrimoni de la Guerra Civil, permet als visitants conèixer i entendre el conflicte des d'un punt de vista històric, valorant el seu llegat més enllà de les fonts escrites, a través de la seua presència física i les seues causes determinants.

A les rutes, la historiadora Lara Cardona explica com podia ser un dia normal mentre es portava a terme la construcció de les trinxeres, amb els possibles problemes que podien haver d'abordar els soldats republicans. Es mostra així la cara més humana de la història del municipi en el moment de la Batalla de Llevant i, per suposat, del moment de la Guerra Civil Espanyola.

---

⁸ Niu antiaèri en altura. Recorregut de la Línia XYZ.

Per finalitzar i per acabar de veure els recursos que he utilitzat per poder tenir tota la informació necessària per garantir el resultat d'aquest treball, tal i com exposàvem a l'apartat de metodologia, he parlat i li he pogut fer una entrevista a la historiadora del poble d'Almenara, Lara Cardona, que m'ha explicat com es va descobrir la Línia XYZ, quin és el recorregut que es fa, d'on es comença i on acaba, quins variants d'aquest poden haver... També m'ha comentat quins altres recursos memorials d'altres poblacions tenen una relació directa amb la Línia XYZ i qui és el públic objectiu de la mateixa.

L'entrevista a la historiadora Lara Cardona es va fer el dia 19 de maig de 2023 a les 09:30h. Ens vam reunir al Casal Jove d'Almenara per parlar del recurs turístic que és la Línia XYZ i les seues trinxeres i altres recursos.

A l'entrevista es van realitzar diverses preguntes en relació amb la Línia XYZ i la correspondència que té aquesta amb el turisme històric. A la pregunta de quina importància té el recurs de la Línia en quan al turisme, Lara respongué que *“al ser historiadors, nosaltres li donem un punt de vista i una importància d'un recurs memorial i pedagògic, expliquem la història arrel de la museïtzació de les restes arqueològiques i a partir d'ahi, fem un treball pedagògic amb escoles, instituts... El tractem com un recurs de recuperació de la memòria democràtica, cosa que no resta que siga un recurs turístic”*. Les condicions de vida en el moment de la Guerra Civil eren molt precàries, i més si parlem dels fronts, on els soldats lluitaven dia a dia contra les condicions climàtiques i els bombardejos d'ambdues bandes.

És important que la història dels monuments i dels llocs amb un passat tan rellevant s'expliquen i es done valor a les condicions de vida de les persones en aquell moment. Sobretot per als joves és necessària aquesta feina de conscienciació històrica.

En quant al descobriment de les trinxeres principals de la Línia a Almenara, Lara em va comentar que *“es descobreix amb la gent del poble que, fa més o menys 20 anys quan estava Pere Hormigos de gestor cultural de l'Ajuntament va anar amb gent major a mirar les coses que es veien a simple vista des del castell. Per a nosaltres va ser fàcil a partir d'ahi anar descobrint coses noves perquè és una tasca d'investigació arqueològica que, quan tens idea d'arqueologia de la guerra civil, pots saber cada quan més o menys podia haver una trinxera o un mur antiaèri... que permeten encara que no siga a simple vista, saber on buscar tot i la repoblació dels pins als anys 50-60”*.

El recurs memorial i turístic que és la Línia XYZ es coneix a tota la Comunitat Valenciana i, amb l'objectiu de saber d'on venien els visitants, l'entrevistada va comentar que *“en el moment en que no és temporada alta sol acudir gent de llocs més pròxims com ara Castelló, València, Alacant i Terol. En canvi quan sí que és temporada alta, ha aplegat a vindre gent Andalusia i Castella i Lleó, cosa que no m'esperava perquè no sabia que s'arribaria a córrer tant la veu. Potser és perquè el cuartel de la Guàrdia Civil és a l'estiu una residència i alguns agents vénen amb les seues famílies perquè, igual que historiadors, per formació professional estan posats en el tema”*.

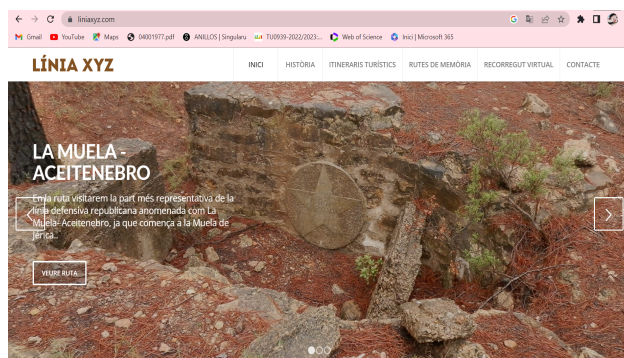
En aquest tipus de recurs, com es situa a la muntanya, s'ha de tenir en compte que és necessari un accés vàlid per a tot tipus de persones, que tinguen més o menys mobilitat. Per això, segons comentava l'entrevistada *“hi ha facilitats tant per a la gent major com per a persones amb mobilitat reduïda. Gairebé tot el recorregut és a peu pla, per tant, es pot fer pràcticament tot caminant. Una de les visites que vaig tindre va ser un autobús de francesos en que el més jove tenia 70 anys, van fer tot el recorregut sense cap problema. De totes maneres, si hi ha alguna persona amb mobilitat reduïda es posen tres nuclis importants del recorregut i la visita es redueix a això, solen ser la línia de trinxera, la trinxera de servei i el blocus, i es pot veure tot en 500 metres plans. Fins i tot han aplegat a vindre xiquetes d'un cole amb una mobilitat reduïda d'un cole, i agafant-les dels braços i portant cadires plegables que es van gastar per a les explicacions, es va poder fer el recorregut bé, sense pujar al niu en altura. Amb cadira de rodes si l'home que té la casa blanca l'obri es pot passar. O siga que, almenys es pot veure un element o dos amb persones amb molta mobilitat reduïda”*.

També és necessari per a fer un anàlisi del producte la quantitat de persones que acudeixen al lloc d'interès. Normalment es pot fer una aproximació del total però, en el cas de les trinxeres i al ser un lloc on afecta prou el clima, Cardona va comentar que *“va dependent del temps. Per exemple, en octubre i gener sol vindre molta gent perquè venen en autobusos i és un bon moment per veure les trinxeres. Un cap de setmana normal poden acudir 30 o 40 persones. Hi ha vegades, com per exemple fa unes setmanes, que va vindre un autobús amb 150 xiquets. Després, des de finals de Pascua fins a final de curs ve molta gent. Però per exemple en Novembre no sol haver res o és molt reduït”*. Les visites guiades son una de les maneres de conscienciació per als joves, i a les trinxeres de la Línia XYZ hi van instituts que busquen que els seus alumnes puguen rebre informació al mateix temps que veuen el lloc del que es parla.

En quant a l'estacionalitat, les visites als llocs com aquest, unes trinxeres a la falda d'un castell, poden variar segons la temperatura i el clima que es done en cada moment. A les estacions més caloroses el recorregut és més curt.

Era també important preguntar qui s'encarregava de gestionar les visites, les inscripcions a aquestes, el centre d'interpretació, les estadístiques i subvencions, l'actuació arqueològica... A tot això la historiadora diu que *"sóc jo la que s'encarrega de tot, tant de gestionar i fer les visites, del centre d'interpretació, estadístiques i subvencions..."*. Vaig preguntar-li si es posava cap preu per les visites guiades i em va respondre que *"No es paga per visita, jo sí que li he proposat varies vegades a l'Ajuntament que s'hauria de pagar algo simbòlic, 2€ o 3€, per si en algun moment és necessari restaurar qualsevol cosa i, perquè al final és un símbol de compromís amb mi i amb la visita i no estan els problemes com els que he arribat a tindre de què em criden per telèfon i em reserven una visita per a sis persones i quan és el dia i l'hora, jo he anat i no s'ha presentat ningú"*.

Des d'un punt de vista de màrqueting, la Línia XYZ utilitza diverses iniciatives per augmentar la seva visibilitat i donar-se a conèixer. La seua presència en línia és fonamental, amb una pàgina web que està al càrrec de l'Universitat Jaume I, la qual cosa implica que Cardona no té la responsabilitat directa d'aquesta plataforma. A més, la Línia XYZ també gestiona comptes actius en diverses xarxes socials com Instagram, Twitter i Facebook. Mitjançant aquestes xarxes socials, busquen connectar amb el públic i difondre informació rellevant sobre els seus serveis turístics.⁹

A més de la presència en línia, la Línia XYZ adopta una visió més clàssica de màrqueting per proporcionar informació turística. Utilitzen fullets informatius amb fotografies i explicacions breus perquè els interessats puguin tenir una primera impressió dels llocs turístics que podrien visitar. Aquests fullets serveixen com a punt de partida per captar l'atenció dels potencials clients i incentivar-los a explorar més a fons les seves opcions de visita.

---

⁹ Pàgina de la Línia XYZ.

En resum, la Línia XYZ utilitza una combinació de presència en línia a través de la seva pàgina web i xarxes socials, juntament amb materials impresos com fullets informatius, per difondre informació turística i captar l'interès del públic.

També vam parlar de les diferents rutes que es poden connectar o que poden tenir algo a veure amb la Línia XYZ, em va comentar què *“la meua idea és que es trasllada el centre d'interpretació des de la Marjal d'Almenara fins aci al Casal Jove perquè on està ara no té cap sentit, perquè quan es va allí la gent no vol veure res de Guardia Civil, quan van a la Marjal el que volen veure és el paisatge d'allí. Si es trasllada es podria veure el centre d'interpretació i anar després a la ruta que es fa en relació amb la història del poble i amb la línia, que es diu Carrers amb Història, dura 1 hora o hora i poc, on s'explica el centre històric del poble i després ja anar a les trinxeres. El recorregut serien uns 3 km i per a la gent jove ni hi hauria cap problema”*.

Durant l'entrevista vam estar comentant també com es solia fer la ruta, *“normalment, quan no fa molta calor, o quan totes les persones que acudeixen a la visita no tenen cap tipus de problema amb la mobilitat la ruta comença des dels agüets es va a buscar la senda i es pega la volta, anem per allà fins al refugi antiaèri, passem pel niu en altura, després anem a la trinxera, la veiem, i quan acabem prop de l'ecoparc, pujem dalt a l'agüet i ja després baixem per davant. Quan fa més calor es posa el punt de quedada directament darrere del castell i s'acurta la ruta. Les explicacions que fem son memorialistes, com es feia l'element que estem veient, en quines condicions, calor, bombardejos, mosquits... Per a que tinguent tot això també en compte”*.¹⁰

L'entrevistada va explicar també de que aquest avanç que serà posar el centre d'interpretació al Casal Jove podria comportar un turisme més sostenible. Això es deuria a que tot el recorregut es podria visitar a peu sense necessitat d'utilitzar cotxes ni cap tipus de transport.

A més, és possible implicar la ciutadania en les explicacions de les rutes i de la vida dels locals en l'època de la guerra.

¹⁰ Imatge treta de Wikiloc. Ruta sencera des del parc dels agüets.

La informant qualificada exposava com “la línia té connexió amb altres llocs de memòria històrica, amb 150 quilòmetres de llarg, comença a la gola de La Llosa i acaba a Santa Cruz de Molla. Ara mateix també contem amb el centre d'Investigació d'Almenara, a Viver hi ha un altre i a la zona d'Andilla i tal també hi ha refugis oberts i aeròdroms. També tenim el producte turístic que va fer el Consorci Castelló Sud. Son elements que hi ha a la comarca. Al fullet es pot veure diferents colors que representen els pobles de la Plana Baixa on hi han elements de memòria. Els que estan marcats en blau son restes franquistes i els que estan marcats en roig son restes republicanes. En canvi, els que estan en negre son els anomenats Territoris de Reconstrucció”¹¹

Patrimoni bèlic de Castelló Sud

La Batalla de Levante fue una fase de la Guerra Civil Española que se produjo entre abril de 1938 y marzo de 1939. En nuestras tierras, se tradujo en la voluntad del ejército sublevado de llegar hasta Valencia y el empeño del ejército de la República en resistir mediante la defensa del territorio hasta las últimas consecuencias. Con la llegada del frente y su posterior paralización, han quedado en todos los municipios del sur de Castellón huellas de aquella época traducidas en trincheras, parapetos, refugios, nidos de ametralladoras y líneas de fortificación de ambos bandos. También, tras la destrucción de algunos pueblos, existe una arquitectura característica de la reconstrucción de posguerra. Estos vestigios históricos son como cicatrices físicas dejadas por el conflicto en nuestras ciudades, campos y montañas. Testimonios que nos enseñan que no debemos olvidar y aprender sobre los horrores de la guerra.

La visita al patrimonio bélico permite hacerse una idea aproximada del desarrollo de los acontecimientos mediante la musealización y puesta en valor de los restos arqueológicos repartidos por toda la zona. Las indicaciones permiten llegar hasta ellos con facilidad y los paneles explicativos instalados sirven para contextualizar y explicar cada recurso.

Patrimoni bèlic de Castelló Sud

La Batalla de Levant va ser una fase de la Guerra Civil Espanyola que es va produir entre abril de 1938 i març de 1939. En les nostres terres, es va traduir en la voluntat de l'exèrcit revoltat d'arribar fins a València i l'obediència de l'exèrcit de la República a resistir mitjançant la defensa del territori fins a les últimes conseqüències. Amb l'arribada del front i la seua posterior parada, han quedat en tots els municipis del sud de Castelló petates d'aquella època traduïdes en trinxeres, parapets, refugis, nius de metralladores i línies de fortificació de tots dos bàndols. També, després de la destrucció d'alguns pobles, existeix una arquitectura característica de la reconstrucció de postguerra.

Aquests vestigis històrics són com a cicatrius físiques deixades pel conflicte a les nostres ciutats, camps i muntanyes. Testimonis que ens ensenyen que no hem d'oblidar i aprendre sobre els horors de la guerra.

La visita al patrimoni bèlic permet fer-se una idea aproximada del desenvolupament dels esdeveniments mitjançant la museització i posada en valor de les restes arqueològiques repartides per tota la zona. Les indicacions permeten arribar fins als amb facilitat i els panells explicatius instal·lats serveixen per a contextualitzar i explicar cada recurs.

Finalment va abordar les fases de recuperació de memòria, així Lara Cardona va dir que “tenim ara mateix tres fases, però comencem la quarta fase de recuperació. La primera van ser els blocs, seguit el niu subterrani, i a partir d'ahi van començar a rehabilitar la resta. Ara mateix contem amb vuit recursos, i amb el que rehabilitaran enguany, en tindrem nou”. Ens trobem, doncs, sobre un recurs en creixement on es poden obrir nous elements explicatius sobre la línia XYZ.

¹¹ Esquema del fullet de Castelló Sud.

7. Conclusions.

El turisme es pot veure com una eina molt potent per a la difusió i preservació del patrimoni històric. Aquest tipus de turisme, l'històric, és important abordar-lo amb una perspectiva que siga sempre crítica i reflexiva. És necessari evitar la superficialitat i la comercialització excessiva, i promoure una experiència enriquidora, que anime a la comprensió de la complexitat que tenen els esdeveniments històrics i la seua implicació social, política i cultural.

El turisme històric pot tenir un impacte positiu en el desenvolupament local i la valorització dels recursos patrimonials. En el cas d'Almenara, tenir les trinxeres, els refugis antiaèris i el niu en altura proposats com a reclam històric més que turístic, ajuda a fer veure a les persones que fan la visita el recorregut d'una manera diferent. Amb la planificació adequada i la participació local, és possible promoure un turisme sostenible i responsable, que pugui beneficiar tant als visitants com a les persones residents.

La col·laboració entre professionals com és Lara Cardona i el turisme és fonamental per a un turisme històric de qualitat. En el cas d'Almenara i de Lara, al ser ella historiadora i conèixer ben bé les condicions en que vivien els soldats republicans mentre es construïa la Línia XYZ, l'explicació de la ruta es fa molt més interessant i fa veure als turistes la realitat del moment, cosa que ajuda a que es posen en la pell d'aquelles persones que patien la guerra i les seues condicions.

Amb aquest treball d'investigació he pogut veure i destacar la importància que té la història local del meu poble i la identitat que té la cultura en el turisme. Gràcies al descobriment de les trinxeres, Almenara pot nodrir-se de més turisme d'una manera sostenible i amb una història important per a Espanya i per a la localitat en sí.

La feina que poden tenir els guies turístics a les poblacions com és per exemple Almenara, és molt important ja que crec que fomentar el turisme històric i cultural als pobles pot ajudar a la economia d'aquests si es dona una quantitat simbòlica per cada visita guiada que es fa.

Crec que és necessari tenir en compte en tot moment que el patrimoni turístic dels pobles, i de qualsevol lloc en general, s'ha de mantenir de la millor manera possible i

s'ha de contar amb el recolzament de tota la ciutadania i dels professionals que saben com s'ha de conservar el patrimoni que tenim a casa.

Crec que les visites guiades a les trinxeres amb les noves tecnologies també podrien tenir un bon resultat. Aquestes eines poden ajudar a enriquir la visita i oferir experiències més interactives i immersives. Un exemple d'aquesta idea podria ser una aplicació al telèfon mòbil que poguera donar l'opció de veure com una reconstrucció de les trinxeres a l'any 1938 i així, que sigués més fàcil imaginar les condicions, tant de vida com climàtiques, del moment dels fets.

Una de les novetats que podria afegir-se a les rutes que es fan per conèixer la línia podria ser també afegir més destins a localitats properes per poder així incloure'ls en aquestes visites. Això convertiria també la línia en un producte turístic articulat amb altres destins que tenen relació amb la Línia XYZ i, per tant, amb la Guerra Civil Espanyola i la Batalla de Llevant.

Contar la història del nostre país, i de les nostres localitats, és molt important per poder fer conscients a les generacions futures del que és important no deixar que passe una altra vegada. Veure les condicions de vida tan precàries de les persones que construïren les trinxeres a Almenara i, segurament, a tota la resta de la Línia i d'Espanya, fa reflexionar sobre perquè no deuria deixar que aquests conflictes tornaren a tenir lloc.

8. Referències bibliogràfiques.

Aragón, V. (2022). *La aviación durante la guerra civil española. La batalla de Levante y la musealización del campo de aviación de Vilafamés*.

Azcárate, A. (2019). 'Stolpersteine', una piedra en el camino contra el olvido del genocidio nazi. [article en línia]. *El Salto - Memoria histórica*. Recuperat de: <https://www.elsaltodiario.com/memoria-historica/stolpersteine-piedra-camino-olvido-genocidio-nazi-rainer-stach>

Cardona Fernández, L. (2008). *Almenara: II República y Guerra Civil*.

Concejal, E. (2014). Las rutas de guerra del Servicio Nacional de Turismo (1938-1939). En *Visite España: la memoria rescatada* (pp. 259-273). Subdirección General de Publicaciones, Información y Documentación.

Colmeiro, J. (2011). 'Una nació de fantasmes?: Aparicions, memòria històrica i oblit en l'Espanya postfranquista' [article en línia]. *425°F. Revista electrònica de teoria de la literatura comparada*. Disponible en: <https://revistes.ub.edu/index.php/452f/article/view/10810>

Coice, C. (2004). *El turismo como fenómeno histórico*. Volum 13. Pp. 290-302. Blumenau, Brasil.

IGECA (2022). "¿Qué es el turismo cultural y por qué será clave en los próximos años?". *Instituto de Gestión Cultural y Artística*. Recuperat de: <https://igeca.net/blog/439-turismo-cultural-que-es>

Dura López, F. (1972). *Almenara. Estudio Monográfico*.

Ferrer Beltrán, P. (2002). *Memòria Gràfica d'Almenara: Un passeig pel segle XX*. Ajuntament d'Almenara.

Frechina Andreu, J. V. [Josep Vicent] & Peña Ortiz, M. [Martín] (2017). *La memòria històrica i democràtica. Experiències i propostes en el territori valencià*. Universitat de València.

ENCICLOPEDIA HUMANIDADES (s.d.). "Guerra Civil Española". Disponible en: <https://humanidades.com/guerra-civil-espanola/>. Última edición: 23 enero, 2023. Consultado: 14 marzo, 2023.

Lennon, J. (2017). 'Dark Tourism' *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*.

Moral-Moral, María(2017): “El turismo de batallas: un turismo experiencial y sostenible” [article en línia] *Revista Turydes: Turismo y Desarrollo*, n. 22 (junio/julio 2017). Recuperat de: <http://www.eumed.net/rev/turydes/22/turismo-experiencial.html>

Miguel, M. Skinner, J. (2022). “El turismo oscuro, un fenómeno que fascina a la humanidad: ¿en qué consiste?”. [article en línia] *Semana*. Recuperat de: <https://www.semana.com/mundo/articulo/el-turismo-oscuro-un-fenomeno-que-fascina-a-la-humanidad-en-que-consiste/202256/>

Saura Gómez. (2017). *La Batalla de Llevant a la Plana Baixa. Un estudi de l'avantguarda i la rereguarda*. Universitat Jaume I.

Selva, V. (Oct. 2021). Turismo Cultural: qué es y cuáles son los impactos de esta modalidad de turismo en auge. [article en línia] *European Business School*. Recuperat de: <https://www.eude.es/blog/turismo-cultural-auge-eude/>

Taiana Gonzalez. (2022). “¿Qué tipo de turismo oscuro es más atractivo entre los viajeros?”. [article en línia] *Hosteltour*. Recuperat de: https://www.hosteltur.com/153600_que-tipo-de-turismo-oscuro-es-mas-atractivo-entre-los-viajeros.html

Walther L. Bernecker (s.d.). ‘Superación del pasado’ y ‘memoria histórica’: similitudes y diferencias entre Alemania y España. Universitat de Erlangen-Núremberg.